

מונח המסורה "חומשה" – האזכור העתיק ביותר של קובץ "חמש מגילות"

יוסף עופר

אוניברסיטת בר-אילן

מאמר זה עוסק בכירורה של הערת מסורה אחת ובגלגוליה. הערת המסורה מופיעה בכתבי יד רבים ובדפוסים, והשוואה מדוקדקת של מקבילות רבות שלה שופכת אור על סוגיות רבות בחקר המסורה ונוסח המקרא. עניינה הוא הבחנה בין שתי צורות לשון קרובות: נְעִשָּׂה, נְעִשָּׂה. דיוננו בהערת המסורה יעסוק בתחומים שונים ומגוונים: ההיבט הדקדוקי, ההבדל הדקדוקי בין המסורת הבבליית ובין המסורת הטברנית של הלשון העברית, הבדלים בדרכי המסורה בין שני המרכזים, פעולתו של מסרן כתר ארם צובה אהרן בן-אשר, וגם תולדות התגבשות אוסף ספרי המקרא וחלוקתם לחטיבות.

הנה טבלה המציגה את תפוצתן של הצורות נְעִשָּׂה, נְעִשָּׂה בכל ספרי המקרא:

תורה	[ו/ה] נְעִשָּׂה	[ו/ש] נְעִשָּׂה
תורה	5 [ו/ה] נְעִשָּׂה	1
יהושע	3	0
שופטים	5 [ו/ה] נְעִשָּׂה	1
שמואל	3 [ו/ה] נְעִשָּׂה	0
מלכים	3 [ו/ה] נְעִשָּׂה	3
ישעיה	1	0
ירמיה	5	0
יחזקאל	0	0 [ו/ה] נְעִשָּׂה

[ו/ש]נַעֲשֶׂה	[ו/ה]נַעֲשֶׂה	
0	1	תרי עשר
0	2	תהלים
0	2	שיר השירים
9 [2+ שַׁנְעֲשֶׂה]	0	קהלת
3	0	אסתר
0	2	נחמיה
3	1	דברי הימים
20 [3+ וְנַעֲשֶׂה, שַׁנְעֲשֶׂה]	33 [4+ וְנַעֲשֶׂה, הַנַּעֲשֶׂה]	סך הכול
23	37	סך הכול כולל תחיליות

המספרים בטבלה מתייחסים לצורות הגרודות נַעֲשֶׂה, וְנַעֲשֶׂה; בין סוגריים מרובעים צוין מספר ההיקריות של הצורות האלה שקדמה להן אות שימוש: ו' החיבור, ה' השאלה או ש' הזיקה. לא כללנו בטבלה את הצורה וְנַעֲשֶׂה, שהאות ש"ן מנוקדת בה בצירי, מפני שהמסורה איננה כוללת אותה בדיון, ככל הנראה.¹

הצורה בסגול, נַעֲשֶׂה, שכיחה יותר מהצורה הקמוצה נַעֲשֶׂה. עם זאת, יש ספרים במקרא שדווקא הצורה הקמוצה שכיחה בהם יותר. המסורה, כדרכה, מנצלת את העובדה הזאת כדי למסור תיאור קצר ומדויק המקיף את כל ההיקריות. נביא פה שתי הערות מסורה העוסקות בסוגייה. ההערה הראשונה נפוצה בניסוחים שונים בעשרות מקומות במסורה של כתבי-היד הטברניים. ההערה השנייה נדירה ביותר, ועד כה נמצא לה רק עד אחד, במקור הקשור למסורה הבבלית:

1. המסורה הגדולה בכ"י ל לויקרא ז 9: "נעשה ח' קמצ' וסימנהון במרחשת [ויקרא ז 9] אם אסור יאסרוני [שופטים טז 11] ממלכה [דברי הימים ב ט 19] ממלכות [מלכים א י 20] פסח [דברי הימים ב לה 18] הפסח [שם 19] כפסח [מלכים ב כג 22] הפסח [שם 23]: °: וכל חומש [=חמש המגילות] דכות' ב'מ'ב' תורי זהב [שיר השירים א 11] לאחתנו [שיר השירים ח 8]: °."

1 הצורה וְנַעֲשֶׂה באה פעם אחת בלבד במקרא, בספר יהושע: "וְנַעֲשֶׂה את הדבר הזה" (ט 24). לא סביר להניח שהמסורה כללה את הצורה הזאת עם הצורות בסגול. המסורה הקטנה של הכתר מעירה ל'. רד"ק אומר בפירושו לפסוק "בצירי, שלא כמנהג", ומפנה את הקורא לספרו מכלול (קיג ע"א) שבו הביא דוגמות נוספות לניקוד כזה, כגון "אם תעשה עמנו רעה" (בראשית כו 24). נראה שהערת המסורה שלנו דנה רק בצורות בסגול ובקמץ, ואיננה מתייחסת לצורה בצירי.

2. המסורה הגדולה בכ"י ל¹⁷ לויקרא ז 9:2 "נַעֲשֶׂה י"ב וסימנהון וכל נעשה במרחשת [ויקרא ז 9] בעבתים חדשים [שופטים טז 11] ממלכות [מלכים א י 20] כי לא נעשה כפסח [מלכים ב כג 22] ושל'אח' [מלכים ב כג 23] וחבירו דדבר' [צ"ל: דדברי הימים; דברי הימים ב לה 18] ושל'אחר' [דברי הימים ב לה 19] למלאכה [יחזקאל טו 5] קהלת, ומגלה, ואשר היה נעשה [נחמיה ה 18], ממלכות [צ"ל: ממלכה; דברי הימים ב ט 19].

הערת המסורה הראשונה מונה שמונה פסוקים בקמץ, ואילו הערת המסורה השנייה מונה שנים עשר קמוצים. שלוש סיבות יוצרות את ההבדל הזה:

א. היקף הדין: המסורה הבבלית דנה גם במילים שלפניהן אות שימוש. אפשר לעמוד על כך מהכללת הפסוק "וְנַעֲשֶׂה עוֹד לְמַלְאכָה" (יחזקאל טו 5). המסורה הטברנית אינה כוללת את הפסוק הזה, ומכאן שאין היא דנה אלא במילים נַעֲשֶׂה, נַעֲשֶׂה, בלא אות שימוש לפנייהן.

ב. סגנון התיאור: דרכה של המסורה הבבלית לתת תיאור כולל, המונה בבת אחת גם פסוקים וגם ספרים שלמים. ספרי קהלת ואסתר, שבכל אחד מהם יש כמה היקרויות של הצורה הקמוצה, נמנו במסורה הבבלית בכלל המניין: קהלת נחשב אחד ומגילת אסתר אחד. לעומת זאת, המסורה הטברנית אינה כוללת את הספרים השלמים במניין הפסוקים אלא מונה את הפסוקים היחידים ואז מוסיפה כי ספרים שלמים נוהגים כמותם.³

ג. נוסח המקרא המתואר: הערת המסורה הבבלית כוללת בין ההיקרויות הקמוצות את נחמיה ה 18, היקרות שלפי נוסחנו (נוסח טבריה) מנוקדת בסגול.

הערת המסורה השנייה מקורה במסורה הבבלית. דבר זה מוכח מסגנון התיאור האופייני למסורה הבבלית (סעיף ב), מאי-ההתאמה של התיאור לנוסח המקרא הטברני (סעיף ג), וגם מעצם העובדה שנמסר פה מניין שונה מזה המקובל במסורת טבריה.⁴

הדין הדקדוקי

הצורה נַעֲשֶׂה היא בדרך כלל צורת עתיד בבניין קל בגוף ראשון רבים (כמו למשל בשמות יט 8: "וַיַּעֲנוּ כָּל הָעָם יַחְדָּו וַיֹּאמְרוּ כָּל אִשָּׁר דָּבַר ה' נַעֲשֶׂה"). הצורה נַעֲשֶׂה היא בדרך כלל

2 כתב היד היה בקהיר, ותואר בידי גוטהייל (קהיר, עמ' 629–630; מספרו ברשימת גוטהייל: 14). אחר כך עבר כתב היד לרשות האספן מנשה ליהמן ז"ל. מקומו כיום איננו ידוע, ובבית הספרים בירושלים מצוי רק תצלום של עמודים אחדים ממנו. כל המידע עליו עולה מתוך מהדורת המסורה הגדולה שבכתב היד שפרסם הרב מרדכי ברויאר בשנת תשנ"ב. הערת המסורה מצוטטת פה מתוך ברויאר, ל¹⁷, עמ' 452.

3 על סגנון התיאור של המסורה הבבלית ראה בהרחבה בספרי – המסורה הבבלית, עמ' 75–100.

4 כתב היד ל¹⁷ מנוקד בניקוד טברני, אך הערות המסורה שלו מכילות חומר מסורה רב, המבוסס על מסורת בבל. ראה עליו בספרי (שם, עמ' 13–25). עם זאת, יש בכתב היד גם הערות מסורה שמקורן טברני. בכתב היד הזה באה הערת מסורה נוספת העוסקת בנושא שלנו, והיא מנוסחת בניסוח הטברני ומונה שמונה פסוקים. הערה זו באה במדבר לב 31 (מהדורת ברויאר, עמ' 656).

צורת עבר בבניין נפעל בנסתר (כמו למשל במלכים ב כג 23: "בְּשִׁמְנָה עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמֶלֶךְ יֵאֱשִׁיחוּ נַעֲשֵׂה הַפֶּסַח הַזֶּה"). אולם קיימת גם צורה דקדוקית שלישית הבאה בחשבון, והיא צורת הבינוני היחיד מבניין נפעל. צורה זו אמורה להיות מנוקדת בסגול, נַעֲשֵׂה, וכך היא אמנם מופיעה בנחמיה ה 18: "וַאֲשֶׁר הָיָה נַעֲשֵׂה לְיוֹם אֶחָד שׁוֹר אֶחָד צֶאֱן שֵׁשׁ בָּרוֹת וְצִפְרִים".

צורת נַעֲשֵׂה שבנחמיה היא היחידה המתפרשת כבינוני בבניין נפעל; שאר כל היקרויות [ו]/[ה] נַעֲשֵׂה הן צורות עתיד למדברים בבניין קל.⁵ בפסוק בנחמיה הפועל נַעֲשֵׂה בא אחרי הפועל הַיָּה, וההקשר התחבירי הזה מחייב לתפוס אותו כצורת בינוני. לפי העולה מהערת המסורה הבבלית שהובאה בכ"י ל⁶, בנוסח בבל הפועל הזה מנוקד בקמץ, נַעֲשֵׂה, ומשמעות הניקוד הזה תידון להלן.

הצורה נַעֲשֵׂה יכולה להתפרש כצורת עבר, ויש פסוקים שההקשר התחבירי שלהם אמנם מחייב צורת עבר. אולם בכמה מן הפסוקים צורת בינוני מתבקשת, או לפחות אפשרית מבחינת ההקשר התחבירי. כך למשל: "וְכָל מְנַחֵה אֲשֶׁר תִּאָּפֶה בְּתַנּוֹר וְכָל נַעֲשֵׂה בַמְּרֻחֶשֶׁת וְעַל מִחְבֵּת" (ויקרא ז 9) – חסרון מילת 'אשר' וההקבלה לפועל בעתיד – תִּאָּפֶה – מורים שלפנינו צורת בינוני. ובכל זאת אפשר בדוחק לראות פה צורת עבר, כאילו כתוב "וכל אשר נעשה במרחשת". ואכן מאנדלקרן סיווג את הפועל הזה כצורת עבר.⁶ גם פסוקים רבים בקהלת יכולים להתפרש כצורות בינוני. בפסוק "אֲשֶׁר אֵין נַעֲשֵׂה פִתְגָם מַעֲשֵׂה הָרַעָה מְהֵרָה" (קהלת ח 11) – הקדמת אֵין לפועל מורה שלפנינו צורת בינוני, ודחוק מאוד לראות פה פועל עבר.⁷ והשוו עוד:

"וְנָתַן אֶת לְבִי לְכָל מַעֲשֵׂה אֲשֶׁר נַעֲשֵׂה תַחַת הַשָּׁמַיִם" (קהלת ח 9)
 "וַיִּרְאֶה אֶת כָּל הַעֲשָׂקִים אֲשֶׁר נַעֲשִׂים תַּחַת הַשָּׁמַיִם" (קהלת ד 1)
 "רְאִיתִי אֶת כָּל הַמַּעֲשִׂים שֶׁנַּעֲשׂוּ תַּחַת הַשָּׁמַיִם" (קהלת א 14).

אפשר להשוות את הפסוק הראשון אל הפסוק השני, ולראות את הפועל נַעֲשֵׂה כצורת בינוני; אך אפשר להשוותו אל הפסוק השלישי ולראותו כצורת עבר.

- 5 רד"ק מפרש כצורת בינוני של נפעל גם את הצורה בפסוק "יְשׁוּעַת בַּל נַעֲשֵׂה אֶרֶץ" (ישעיה כו 18). כך בפירושו לפסוק וגם בספר השרשים, שורש "עשה".
- 6 מאנדלקרן, קונקורדנציה, עמ' 928 טור ד. גם אבן עזרא (בפירושו לפסוק) סבור שהניקוד איננו מאפשר לראות פה צורת בינוני יחיד, אולם הבין היטב שההקשר התחבירי מחייב צורת בינוני. מתוך זה הוא מציע פתרון דחוק ורואה פה צורת בינוני בנקבה: "וכל נעשה – שם התאר לשון נקבה; כמו 'אין אבן נרא'ה' [מלכים א 18]; כי לשון זכר: 'ואשר היה נעשה ליום אחד' [נחמיה ה 18]".
- 7 אבן עזרא איננו מתייחס במפורש לבעיה, אבל בפירושו הוא ממיר את המילים אשר אין נעשה במילים "בעבור שלא נעשה". מאנדלקרן (קונקורדנציה, שורש "עשה") מביא גם את הפסוק הזה כצורת עבר, בלי להתחשב בהקשר התחבירי.

לאור זה ייתכן כי המחלוקת בין נוסחי בבל וטבריה איננה מחלוקת נוסח המתייחסת לפסוק יחיד אלא מחלוקת דקדוקית כוללת. לפי נוסח בבל צורת הבינוני של נפעל מן השורש עש"י קמוצה, כמוכח מן הפסוק בנחמיה, וממילא ייתכן שגם בפסוק בויקרא ובפסוקים בקהלת יתפרש הפועל הקמוץ נעשה כצורת בינוני. ואילו לפי נוסח טבריה, שבו צורת הבינוני בפסוק בנחמיה מנוקדת בסגול, נראה שכל צורה קמוצה נתפסה בהכרח כצורת עבר ולא כצורת בינוני.

אולם יש לזכור כי המסורה עצמה אינה מתייחסת כלל לניתוח הדקדוקי אלא רק לצורה כמות שהיא. גם התפיסה הדקדוקית המשתקפת בנוסח טבריה אינה חד-משמעית. ייבין קובע כי גם בנוסח טבריה מצויים מקרים של צורות בינוני קמוצות בגזרת ל"י, כגון "היום ה' נראָה אליכם" (ויקרא ט 4), "הַנְרָאָה אליו פעמים" (מלכים א יא 9), "בן הנכר הנלֹה" (ישעיהו נו 3).⁸ לא מן הנמנע אפוא שגם לפי נוסח טבריה כמה מהיקרויות נעשה יתפרשו כצורות בינוני.

באשר לנוסח בבל, ייבין מצייין כי בנוסח זה התופעה של בינוני מגזרת ל"י המנוקד בקמץ רחבה יותר ומביא כמה דוגמות, ובהן "טוב נקלה ועבד לו" (משלי יב 9; נוסחנו: נקלה), "ויש נספה בלא משפט" (משלי יג 23; נוסחנו: נספה).⁹

לדעת בר-אשר, צורת הבינוני הקמוצה בגזרת ל"י היא תוצאה של היקש של הבינוני אל העבר, והיא חלק מתהליך כולל של הזדהות הבינוני עם העבר בפעלים עומדים ובבניינים סבילים.¹⁰ בר-אשר בדיק את צורות הבינוני בגזרת ל"י בלשון חז"ל, וקבע כי כתבי היד מן הטיפוס המערבי מייצגים מציאות שבה ממשיכה להתקיים הצורה הקדומה בסגול (נפעָה), ואילו כתבי היד מן הטיפוס המזרחי מייצגים מציאות המכירה את שתי הדרכים נפעָה ונפעָה.¹¹ קיימת אפוא התאמה בין הנתונים במקרא ובין אלה שבלשון חז"ל: באלה ובאלה תפוצת הצורה נפעָה רחבה יותר במסורת בבל מאשר במסורת טבריה.

המונח "חומשה"

המסורה הטברנית מתארת את תפוצת הצורות נעשה, נעשה על ידי חלוקת המקרא לשני חלקים: חמש המגילות מכאן ושאר המקרא מכאן. המסורה מונה שמונה היקרויות של נעשה, ומוסיפה "וכל חומשה דכותהון בר מן ב", כלומר בכל חמש המגילות באה הצורה נעשה, פרט לשני פסוקים שבאה בהם הצורה נעשה. באופן הזה המסורה מקצרת ומייעלת את התיאור, שהרי בחמש המגילות באות 14 היקרויות, וכולן קמוצות פרט לשתיים. הערת המסורה הזאת

8 ייבין, מסורת בבל, עמ' 717, והערה 39 שם.

9 שם, שם.

10 בר-אשר, לתצורת הבינוני, עמ' 39 והערה 4 (בעקבות דברי ז' בן חיים על תהליך ההזדהות הזה).

11 שם, עמ' 44.

נפוצה ביותר במסורה הטברנית, ובאה בכתבי היד הקדומים ש, ש1, ל, ק וברבים אחרים.¹² למונח המסורה "חומשה" הבא כאן נודעת חשיבות רבה, מפני שיש בו עדות קדומה וחשובה להתגבשותו של הקובץ הקרוי כיום "חמש מגילות". חמש המגילות אינן באות ברציפות בסדר ספרי המקרא המשתקף בכתבי היד הקדומים של תרגום השבעים (מן המאה הרביעית והחמישית): רות באה אחרי שופטים, קהלת ושיר השירים אחרי משלי, איכה אחרי ירמיהו וברוך, אסתר בסמיכות ליהודית וטוביה. חמש המגילות אינן באות ברציפות גם בסדר הספרים שהיה נהוג בבבל והמשתקף בברייתא המובאת בתלמוד הבבלי (בבא בתרא יד ע"ב): רות באה בתחילת ספרי הכתובים, קהלת, שיר השירים ואיכה – אחרי ספרי אמ"ת, ואסתר באה אחרי דניאל. לעומת זאת, בסדר שנהג בארץ ישראל באות חמש המגילות ברציפות, בסדר היסטורי-כרונולוגי: רות, שיר השירים, קהלת, איכה ואסתר. סדר זה משתקף בפיוט מפיטי ר' אלעזר הקליר (המאה השישית-השביעית),¹³ ובכתבי היד הקדומים של בעלי המסורה מן המאות העשירית והאחת-עשרה, כגון כתר ארם צובה (כ"א) ו"כ"י לנינגרד (כ"י ל). בכתב יד לנינגרד הרווחים בין מגילה לחברתה מחמש המגילות הם של שלוש שורות, ואילו הרווחים בין שאר ספרי הכתובים הם בני ארבע או חמש שורות; והדבר מרמז על זיקה בין חמש המגילות.

המונח "חומשה" הבא כאן בהערת המסורה הטברנית מגדיר את קבוצת חמש המגילות כיחידה אחת,¹⁴ וככל הידוע לי זה הוא האזכור הקדום ביותר לקובץ חמש המגילות. הגדרה זו לא נקבעה אד הוק לצורך הערת המסורה הזאת בלבד, שהרי הצורות הקמוצות בחמש המגילות באות רק בקהלת ובאסתר, ולצורך התיאור היעיל ביותר של התפוצה,

12 ההערה באה בכ"י ש ובכ"י ל במסורה הקטנה ובמסורה הגדולה לויקרא 9; בכ"י ש1 במסורה הגדולה במלכים ב כג 22-23 ובמסורה הקטנה בדברי הימים ב ט 9. בכ"י ק (הכולל ספרי נביאים בלבד) היא באה שלוש פעמים במסורה הגדולה (שופטים טז 11; מלכים א י 20; מלכים ב כג 22-23) ושלוש פעמים במסורה הקטנה (מלכים א י 20; מלכים ב כג 22-23). ראה גם גינצבורג, המסורה, ע873 (המקור אינו ידוע).

13 ראה פליישר, מועדי השנה, עמ' 229 הערה 23.

14 המונח חֲמֵשָׁא בארמית משמעו כידוע גם 'חמישית'. בצירוף "חמשא חומשי" (כתובות קג ע"ב) הוא מציינן ספר אחד מחמשת ספרי התורה, שהוא אפוא חמישית מן התורה כולה. הצירוף העברי המקביל, בא במשנה בצירוף "חומש הפקודים" (יומא ז, א ועוד), והוא מציינן את ספר במדבר. בעברית שבתלמוד הבבלי נזכרו "חמשה חומשי תורה" (מגילה טו ע"א ועוד) וכן בא המונח לציון חלקי ספר תהלים: "שני חומשים שניתי לו בספר תהלים" (קידושין לג ע"א). במשמעות הנדונה פה המונח חומשה מציינן את כל הקבוצה של המגילות, שהיא בת חמש יחידות. באשר לתורה, לא מצאתי הוראה כזאת בלשון חז"ל. מקור מימי הגאונים, המפרט את הקריאות בימי השבוע לפי מנהג בבל, מסיים: "זכינו וסיימנו חומשה". ראה עופר, המסורה הבבליית, עמ' 202; עמ' 59 הערה 30. רש"י בפירושו לתלמוד (ברכות ה ע"א) אומר "תורה] זה מקרא – חומש, שמצוה לקרות בתורה". בקולופון של כתב יד מקראי מאשכנז משנת 1189 (לונדון-ולמונה 1; לשעבר ששון 282) נאמר: "נשלם החומש עברי ותרגום".

היה קל ופשוט יותר להתייחס לשני הספרים האלה בלבד. ומכאן, שקבוצה זו של חמישה ספרים הייתה ידועה ומקובל היה להתייחס אליה כאל יחידה אחת בת חמישה איברים.

המונח "מגילה" ציין מלכתחילה רק את מגילת אסתר ולא את שאר ארבעת הספרים.¹⁵ בתלמוד נזכרו מגילות שונות שאינן חלק מן התנ"ך: מגילת סתרים, מגילת יוחסין, מגילת תענית, מגילת סוטה. בספר כתאב אלכלף (ספר החילופים), שחיברו (בערבית) מישאל בן עוזיאל במאה האחת-עשרה, נתפנו כמה מספרי תרי-עשר וחמשת חלקי ספר תהלים בשם "מג'לה" (בערבית) – מג'לת חבקוק, מג'לה צפניה, מג'לת חגי הנביא, מגלת אשרי האיש, מג'לת כאיל תערג וכיוצא בה, מג'לת אסתר – אבל ספר רות, ספר קהלת, ספר קינות.¹⁶

נראה שתפיסת חמשת הספרים כיחידה אחת היא שגרמה לכך שהכינוי מגילה נתייחד דווקא להם. חמשת הספרים האלה נתכנו "מגילות", באופן דומה לשימוש של מישאל בן עוזיאל במונח "מג'לה" ככינוי לחמשת חלקי ספר תהלים ולמקצת ספרי הקובץ תרי-עשר. הכינוי הזה התפשט מאוד, ובסופו של דבר רק חמשת הספרים האלה נקראו "מגילות". אפשר שתרמה לכך העובדה שאחד מהם (אסתר) נודע בשם מגילה כבר בתקופה קדומה.

ניסוח הערת המסורה בידי מסרן הכתר

הערת המסורה באה בניסוח מיוחד במקצת כתבי היד הטברניים, ובהם כתר ארם צובה. ארבע פעמים באה במסורה הקטנה של הכתר ההערה: "נַעֲשֶׂה – ח' וכל קהלת ומגלה [דכות']".¹⁷ כלומר המסרן אינו מזכיר את קובץ חמש מגילות, וממילא אינו נזקק לפרט את שני החריגים בשיר השירים. ניסוחו של המסרן קצר יותר ויעיל יותר מזה הנפוץ במסורה הטברנית, והוא קרוב לניסוח במסורה הבבלית שהובאה לעיל. נראה שהמניע לשינוי הוא רצון לקצר ולייעל את התיאור בהערת המסורה, ולא התנגדות למונח "חומשה".¹⁸

- 15 למשל, המשנה במסכת ראש השנה (פרק ג, משנה ז) אומרת: "מי שהיה עובר אחר בית הכנסת [...] ושמע קול שופר או קול מגילה – אם כיוון לבו יצא". גם המסורה מכנה את מגילת אסתר בשם מגילה, כגון המסורה הגדולה של כתר ארם צובה לישעיה כח 7: "על כל העמים ב' [...] וכל מגלה דכותהון" (כלומר הצירוף "על כל העמים" מופיע פעמיים בתנ"ך, לעומת הצירוף "אֵל כל העמים" הנפוץ יותר, כמו כן במגילת אסתר מופיע רק הצירוף הזה ולא הצירוף "אֵל כל העמים").
- 16 ספר החילופים, עמ' לט, מד, נג, נד. אמנם מצויים מקורות קדומים המייחסים את הכינוי מגילה לאיכה או לרות: בירושלמי (שבת טז, א [טו ע"ג]) מצינו את הכינוי "מגילת קינות" לאיכה. במדרש רות רבה (שנערך בארץ ישראל כנראה במאה השישית) בא הכינוי מגילה לרות (על רות א, ח).
- 17 הערת המסורה הקטנה באה בשופטים טז 11; מלכים ב כג 22; דברי הימים ב ט 19; לה 18. במקום הראשון ובמקום האחרון באה המילה "דכות" בסוף ההערה. במקום אחד (מלכים א י 20) בא רק החלק הראשון של הערת המסורה: "ח". סביר להניח שהייתה בכתר הערת מסורה גדולה בסגנון זה והיא הופיעה בוויקרא 9, החסר היום מן הכתר.
- 18 אני משער שהניסוח המקורי של הערת המסורה הטברנית היה בדרך של "חומשה בר מן ב" ודרך הניסוח של הכתר מאוחרת יותר. כיוון התפתחות הפוך אינו סביר, שהרי מה טעם להמיר הערת

מבדיקת האופן שבו נרשמה הערת המסורה בכתר שוב ושוב במקומות שונים אפשר להתרשם שהרישומים האלה נעשו כולם בבת אחת, כנראה בעקבות החלטה ברורה ותכנון מוקדם. ברצוני לבחון את ההשערה שאהרן בן אשר, מסרן הכתר, הוא ששינה את הנוסח העתיק של הערת המסורה הטברנית, שנזכר בה המונח **חומשה**, ונראה שעשה זאת בהשפעת המסורה הבבלית.¹⁹ קשה להוכיח השערה שכזאת. לצורך אימותה או הפרכתה נדרשת בדיקה רחבה של תפוצת הערת המסורה בכתבי יד מוקדמים ומאוחרים. עד כה מצאתי ניסוח דומה לזה של הכתר בארבעה כתבי יד: ב, ש1, 26, לב60. אשר לכ"י ש1, כבר הוכח בעבר כי מסרנו הכיר את הכתר והושפע ממנו.²⁰ גם כ"י 26 הוכר ככתב יד "קרוב מאוד לכתר",²¹ וייתכן שהושפע ממנו. אולם האפשרות שגם מסרנו של כ"י ב הושפע מן הכתר טעונה דיון לאור דברי החוקרים שעסקו בכתב היד הזה.

"מלמד הגדול בן אשר" נזכר פעמיים במסורה של כ"י ב (בראשית מט 20; ויקרא כ 17), ופעם נוספת נזכר "מלמד הגדול" בלא לפרש את שמו (בשמות לה). מהעדרה של ברכת המתים הסיקו החוקרים כי ההערות האלה נכתבו בחייו של בן אשר. פאול קאלה וישראל ייבין סברו כי כתב היד נכתב בזמנו של אהרן בן אשר.²² כ"ד גינצבורג סבר שהטקסט העיצורי קדום במאה שנים לניקוד ולטעמים, אולם סברתו הופרכה עם גילוי חתימת האקרוסטיכון של המסרן ניסי בן דניאל הכהן, המעיד שהוא עצמו "הכתב (=הסופר הכותב) והמנקה והמסיים (=המסרן)".²³ אהרן דותן סבור שכתב היד כולו, על ניקודו ומסורתו, נכתב באמצע המאה התשיעית, ורק שלוש הערות המסורה המזכירות את המלמד הגדול בן אשר נכתבו מאוחר יותר.²⁴ אולם אופן כתיבתן של הערות המסורה האלה מתאים לחלוטין לשאר הערות המסורה של כתב היד, ולדעתי אין כל בסיס להבחנה בינו ובין שאר הערות המסורה.²⁵ לפי סברתו של

- מסורה יעילה וברורה בלא חריגים בהערה מסורבלת יותר. תפוצתה הנרחבת של הערת המסורה המזכירה את **חומשה** תומכת גם היא בסברה שזהו הניסוח המקורי והקדום יותר.
- 19 הניסוח "וכל קהלת ואסתר" מתאים לניסוח הבבלי. בשניים מתוך ארבעת המקרים הוסיף המסרן את התיבה "דכות", בהתאמה לסגנון הטברני, ואולי עשה זאת בשלב מאוחר יותר.
- 20 מסרן ש1 מזכיר במפורש את הכתר בהערת המסורה הגדולה לתחילת ספר במדבר, ראה: ייבין, כתר, עמ' 79; עופר, מילים מורכבות. הערת מסורה על כתיב מילים בארמית שהייתה בראש הכתר הועתקה כנראה ממנו בכ"י ש1. ראה עופר, קונטרסי הכתר, עמ' 157-162. הערת המסורה הנדונה פה באה במסורה של ש1 בשני ניסוחיה: במסורה הגדולה למלכים ב כג 22-23, ובמסורה הקטנה לדברי הימים ט 19 בא הניסוח "וכל חמשה דכות" בר מן ב"; ואילו הניסוח "וכל קהלת ומגלה דכ" בא במסורה הקטנה לויקרא ז 9; שופטים טז 11; דברי הימים לה 18, 19.
- 21 כך שמעתי בעל-פה משמו של הפרופסור ישראל ייבין.
- 22 קאלה, מסרני המערב, עמ' 18; ייבין, כתר, עמ' 359-360.
- 23 גינצבורג, מבוא, עמ' 469-470. על חתימת האקרוסטיכון של מסרן כ"י ב ראה לייאנס, אקרוסטיכון; דותן, כ"י ב.
- 24 דותן, כ"י ב, עמ' 44; דותן, עיון חדש, עמ' 211-213.
- 25 מסרן כ"י ב כתב את הערות המסורה הגדולה במתווה מיוחד: בשוליים התחתונים של העמוד

דוּתן, המסרן הטברני הראשון שניסח את הערת המסורה שלנו בלא הזכרת "חומשה" קדם לאהרן בן אשר מסרן הכתר (ושמא הוא ניסי בן דניאל מסרן כ"י ב). אולם לדעת הסוברים ש"כ"י ב נכתב ומוסר בחייו של אהרן בן אשר, אפשר שזכות הראשונים שמורה למסרן הכתר, והערת המסורה של כ"י ב, המנוסחת בלא הזכרת "חומשה", מקורה בכתר.

ראוי לשים לב לכך שהשינוי בניסוח הערת המסורה לא גרם שינוי במניין העיקרי שלה, והוא נותר כשהיה, ח'. לעובדה זו יש חשיבות, מפני שהמספר הבא שוב ושוב, גם בהערות המסורה הגדולה וגם במסורה הקטנה, הוא המשמר את הערת המסורה ומעניק לה יציבות. לא בנקל יבוא המסרן ויחליט לשנות את המספר שנמסר במשך דורות בהערת המסורה. במקרה שלנו הצליח מסרן הכתר (או מסרן אחר שקדם לו) לשפר את הערת המסורה בלא לשנות את המניין הכלול בה.

מן הראוי להצביע גם על ניסוחים מאוחרים יותר של הערת המסורה, המשקפים את השינויים שחלו בתפיסת קובץ חמש המגילות ובשמותיו: בתנ"ך ליסבון משנת 1482 כתוב בהערת המסורה הגדולה בויקרא ז 9: "וכל מגלות דכו' במ"ב"; המונח הלא שכיח "חומשה" הומר במונח "מגלות", הנפוץ יותר באותה התקופה. ואילו בדפוס "מקראות גדולות" נוסחה הערת המסורה הגדולה (בויקרא שם ובמלכים ב כג 22): "וכל חמש מגילות דכות' במ"ב".

הקדיש 4 או 5 שורות רחבות לכתיבה רצופה של הערות מסורה מפרטת. גם השוליים העליונים וגם השוליים החיצוניים של כל מפתח עמודים מוקדשים למסורה הגדולה. לרוב באות בהם הערות מסורה מצרפת, וכך נוצרת מעין מסגרת של הערות מסורה המקיפות את צמד העמודים. הערות המסורה הנכתבות בימין העמוד הימני ובשמאל העמוד השמאלי כתובות בדרך כלל בשורות מאוזנות קצרות, ובכל שורה נכתבת מילה אחת. במקצת המקרים נכתבת ההערה במאונך, וראשי האותיות פונים אל הטקסט המקראי של הפנים. צורת הכתיבה הזאת שכיחה יותר בשוליים הימניים (של העמוד הימני). בדרך כלל נכתבות במאונך הערות ארוכות שקשה לקטוע אותן, כגון הערות מסורה מפרטת. שתי ההערות הארוכות העוסקות בשיטתו של בן אשר מתאימות בדיוק למתווה הזו: ההערה בכראשית מט באה בימין העמוד הימני ונכתבה במאונך, ואילו ההערה בויקרא כ באה בעמוד השמאלי ונכתבה במאונך, מילה בכל שורה. באשר להערה השלישית, שמות לה: המילים "למלמד הגדול" באות פה בפניה השמאלית התחתונה של הדף. לא נותר בדף מקום להערה ארוכה, ולכן קשה לקבל את סברתו של דוּתן, שעלה בדעת המסרן לשלב פה הערה כלשהי על שיטתו של בן אשר ולבסוף חזר בו. נראה שהמילים האלה הן מילות סיום להערת המסורה המצרפת הארוכה הבאה באותו העמוד, תחילתה בשוליים העליונים והמשכה בשוליים השמאליים. הערה זו כוללת צמד של מילים מן המקרא: בראש פסוק, ומילה אחת דומה לה פותחת בווי"ו החיבור, ואף היא יחידאית בראש פסוק. אחד עשר זוגות מילים כלולים פה. הזוג השני, אָבְנִי/אָבְנִי, הוא פריט העיגון של המסורה (לשמות לה 9), וככל הנראה יסודה של הערת המסורה בצורך להבחין בין שני הפסוקים הדומים האלה. מציאתם של זוגות מילים המתאימים להערה זו אינה משימה קלה (ההערה דומה במקצת להערת 'אכלה ואכלה' המפורסמת). בסיום ההערה מסרן כ"י ב מייחס אותה, ומציין: "למלמד הגדול".

סדר הפסוקים בהערת המסורה הטברנית

הערת המסורה הטברנית באה בניסוחים שונים בכתבי היד. כל המקורות מוסרים את המספר ח', ואין ביניהם מחלוקת בזיהוי שמונת הפסוקים.²⁶ אולם כדרכן של הערות המסורה יש הבדלים במילות הרמז לפסוקים, וניסוחן מסור לרצונו של כל מסרן ומסרן: ברצונו יביא מילים מראש הפסוק המפורט וברצונו יבחר מילים הסמוכות למילה הנדונה; ברצונו יאריך בציטוט וברצונו יקצר.

בהערת המסורה שלנו אין הפסוקים המפורטים באים על סדר המקרא. פסוקים הבאים בספר דברי הימים קודמים לעתים למקביליהם בספר מלכים. נראה כי שורש הדבר בניסוח המקוצר שנמסר למשל בכתב יד ל (במסורה הגדולה לויקרא ז 9): "נעשה ח' קמצ' וסימנהון במרחת [ויקרא ז 9] אם אסור יאסרוני [שופטים טז 11] ממלכה [דברי הימים ט 19] ממלכות [מלכים א י 20] פסח [דברי הימים ב לה 18] הפסח [שם, 19] כפסח [מלכים ב כג 22] הפסח [שם 23] [...]". בעל הסימן ביקש להקדים ממלכה בלשון יחיד לממלכות בלשון רבים, ולהביא את ארבעת פסוקי הפסח בשיטת 'הקצר קצר קודם': פסח הפסח, כפסח הפסח. פתח בפסח של דברי הימים, שלא קדמה לו אות שימוש, השלים את הפסוק הסמוך הפסח, ואז הביא את פסוקי מלכים כפסח, הפסח.

כך נראה לי לפרש את סדר הפסוקים המשתקף בסימן "פסח הפסח כפסח הפסח", המתועד במקורות מסורה רבים. אולם לא מצאתי ניסוח מפורש של הערת המסורה שיתמוך בפירושי. בכמה מקבילות של הערת המסורה שימרו המסרנים את סדר הפסוקים שבסימן, אך פירושוהו באופן אחר. הנה למשל לשונו של המסרן אפרים בן בויאעא במסורה הגדולה של כ"י 17 (משנת 930): "[...] פסח כמהו [דברי הימים ב לה 18] כי אם בשמנה עשרה [נעשה הפסח; מלכים כג 23] כפסח הזה [מלכים ב כג 22] הפסח הזה [דברי הימים ב לה 19]".²⁷ המסרנים האלה ביקשו לזהות את שני הפסח שבסימן הקצר, וייחסו את הראשון למלכים ואת השני לדברי הימים. אולם הזיהוי הזה יצר אי-סדר מוחלט בארבעת הפסוקים, וקשה להניח שקלע לכוונתה המקורית של המסורה.

היו מסרנים שסידרו מחדש את הפסוקים בהערת המסורה והקדימו את פסוקי מלכים לפסוקי דברי הימים.²⁸ והיו מסרנים שהשתבשו בסימן, הרחיבו את מילות הציטוט, ניסו להקדים את פסוקי מלכים לדברי הימים, ולא עלה בידם נוסח מתוקן.²⁹

26 כאמור, הערת המסורה הבבלית הבאה בכ"י ג¹ מוסרת את המניין י"ב. מצאתי את המניין הזה רק במקום אחד נוסף: בהערת המסורה הקטנה של כ"י לב 60 לויקרא ז 9 (הערת המסורה הגדולה שם מוסרת ומפרטת ח פסוקים).

27 הערות דומות (אך לא זהות) באות במסורה הגדולה של כ"י לב 11 לשופטים טז 11; של כ"י ג¹ לבמדבר לב 31 (ברויאר, ל³, עמ' 656) ושל ד בויקרא ז 9 ובמלכים ב כג 22.

28 כגון המסורה הגדולה בכ"י לב 143 למלכים ב כג 22–23: "[...] לכל ממלכות [מלכים א י 20] לכל ממלכה [דברי הימים ט 19] כפסח [מלכים ב כג 22] הפסח [שם 23]: פסח [דברי הימים ב לה 18] הפסח [שם 19]". ובדומה לכך במסורה הגדולה של תנ"ך ליסבון לויקרא ז 9.

29 לדוגמה מסרן כ"י ק ניסח במסורה הגדולה בשופטים טז 11: "הפסח [!] כפסח [!] כפסח הפסח"

סיכום

כלל גדול הוא במחקר המסורה: ככל שתשווה מספר גדול יותר של מקבילות להערת מסורה, יגדל הסיכוי שתמצא את המפתח להבנת התפתחות המסורה ולפתרון הקשיים המתגלים בה. בהערת המסורה שנבדקה פה אותרה מחלוקת דקדוקית מהותית הקיימת כנראה בין נוסח בבל ונוסח טבריה בצורת הבינוני מגזרת ל"י, נלמד פרק מאלף על תולדות התגבשותו של קובץ "חמש מגילות", ואותרה התערבות מסרנית ייחודית, שאפשר אולי לייחס אותה למסרנו המיוחד של כתר ארם צובה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

קיצורי כתבי היד

- א = כתר ארם צובה, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו [רוב התנ"ך]
 ב = כתב יד לונדון של התורה, המוזאון הבריטי, Or. 4445 [רוב התורה]
 ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו.
 ל = כתב יד סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a [תנ"ך שלם; מהדורת צילום, Grand Rapids 1998]
 לב1 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 21 [תורה ונביאים ראשונים; מספר התצלום במכון תצלומי כתבי היד בספרייה הלאומית: ס' 63003]
 לב2 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 55 [נביאים וכתובים; ס' 65045]
 לב3 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 60 [תורה: שמות עד דברים; ס' 63225]
 לב3ב = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 143 [ס' 63253]
 ל" = ראה ברויאר, ל"ה להלן
 ק = כתב יד הנביאים מקאהיר, גוטהייל 34, דפוס צילום, ירושלים תשל"א
 ש = כתב יד ירושלים 5702 Heb. 24⁰ [לשעבר ששון 507; תורה]
 ש1 = כתב יד ששון 1053 [תנ"ך שלם; ס' 8881]
 תנ"ך ליסבון = כתב יד הספרייה הבריטית Or. 2626 [מהדורת צילום, תל-אביב 1988]

ובמסורה הגדולה במלכים א י 20: "כפסח [!] הפסח כפסח הפסח". מסרן כ"י ש ניסח במסורה הגדולה לויקרא ז 9: "ולא נעשה פסח [דברי הימים ב לה 18] וחבירו [מלכים ב כג 22; שנאמר בו 'כפסח'] הפסח הזה [מלכים ב כג 23] כפסח [צ"ל: הפסח; דברי הימים ב לה 19]".

מחקרים

בר-אשר, לתצורת הבינוני = מ' בר-אשר, "לתצורת הבינוני של גזרת ל"י בנפעל בלשון חז"ל", בלשונות עברית 33–35 (תשנ"ב) [הלשון העברית לתקופותיה: קובץ מחקרים ליובל הע"ה

של פרופ' גב"ע צרפתי בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט], עמ' 39–51

ברויאר, ל"ב = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל"ב, ניו יורק תשנ"ב

R. Gottheil, "Some Hebrew MSS in Cairo", *JQR* o.s. 17 (1905), = גוטהייל, קהיר, pp. 609–655

C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible, with Prolegomenon by Harry M. Orlinsky*², New York 1966

גינצבורג, המסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס-צילום, ירושלים תשל"א]

A. Dotan, "Reflections Towards a critical Edition of Pentateuch Codex = כ"י ב Or. 4445", *Estudios Masoreticos* (X Congreso de la IOMS), Madrid 1993, pp. 39–51

דוּתן, עיון חדש = א' דוּתן, "כתב יד לונדון של התורה – עיון חדש", בתוך שמעון שרביט (עורך), מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 217–209

ייבין, כתר = י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג, ירושלים תשכ"ט

ייבין, מסורת בבל = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה לייאנס, אקרוסטיכון = ד' לייאנס, "חתימת אקרוסטיכון ברשימות המסורה", קרית ספר סא (תשמ"ז), עמ' 141–145

מאנדלקרן, קונקורדנציה = ש' מאנדעלקערן, קונקורדנציה לתנ"ך, ירושלים ותל-אביב תשל"ח ספר החילופים = א' ליפשיץ (מהדיר), ספר החילופים: כתאב אלכ"לף אלד"י בין אלמעלמין בן אשר ובן נפתלי, ירושלים תשכ"ה

עופר, המסורה הבבליית = י' עופר, המסורה הבבליית לתורה עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א עופר, מילים מורכבות = Y. Ofer, "A Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words", *Textus XXI* (2002), pp. 209–233

עופר, קונטרסי הכתר = י' עופר, "קונטרסי המסורה של כתר ארם צובה – על פי העתק בארכיונו של יצחק זליגמן בר", עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחות ידידות והוקרה למנחם כהן, רמת-גן תשס"ה, עמ' 137–162

פליישר, מועדי השנה = ע' פליישר, "לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קיליר", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 223–272

P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927= מסרני המערב

נטעי אילן

מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה
מוגשים לאילן אלדר

עורכים

משה בר-אשר ועירית מאיר

)(

כרמל • ירושלים